

SEMINARE

t. 43 * 2022, nr 1, s. 121-137

DOI: <http://doi.org/10.21852/sem.2022.1.08>

ALEKSANDER STANKIEWICZ

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6707-7166> * olekstankiewicz@wp.pl

Zgłoszono: 02.11.2021; zrecenzowano: 31.12.2021; zaakceptowano do publikacji: 01.03.2022.

ARCHITEKTURA KOŚCIOŁA KARMELITÓW TRZEWICZKOWYCH PW. NAWIEDZENIA NMP NA PIASKU W KRAKOWIE A DZIAŁANOŚĆ KRAKOWSKIEGO CECHU BUDOWNICZYCH I KAMIENIARZY

THE ARCHITECTURE OF CALCED CARMELITE CHURCH OF THE VISITATION OF THE
BLESSED VIRGIN MARY "NA PIASKU" IN CRACOW AND THE ACTIVITY OF CRACOW
BUILDERS AND STONEMAKERS GUILD

Abstract

The Cracow Calced Carmelite Church on the Piasek has not yet become the subject of thorough research. Its reconstruction in the years 1637-1645 was carried out by the workshop of the royal architect Giovanni Trevano (d. 1642), who collaborated with Sebastiano Sala (d. 1651) and Hieronim Carbonari (d. 1669). The preserved elements of architectural decoration from the first half of the 17th century show close parallels with the stone details of the Wawel Royal Castle. Their origins can be found among the relevant realizations of Roman architecture of the 1580s and such as Martino Longhi the Younger and Giacomo della Porta. The reconstruction of the church after the Second Northern War in the 1660s and 1670s was carried out by Pińczów stonemasons and bricklayers from Cracow.

Keywords: Church of Calced Carmelites „na Piasku” in Cracow, early modern architecture, Giovanni Trevano

Abstrakt

Krakowski kościół karmelitów trzewiczkowych na Piasku nie doczekał się jak dotąd pogłębionych badań. Jego rozbudowę z lat 1637-1645 realizował warsztat królewskiego architekta Giovanniego Trevano (zm. 1642), z którym współpracowali Sebastiano Sala (zm. 1651) oraz Hieronim Carbonari (zm. 1669). Zachowane z tego czasu elementy dekoracji architektonicznej wykazują ścisłą zależność od kamiennego detalu Zamku Królewskiego na Wawelu. Ich genezy można poszukiwać wśród konkretnych realizacji rzymskiej architektury lat 80. wieku XVI i twórców takich jak Martino Longhi mł. oraz Giacomo della Porta. Odbudowa kościoła po „potopie” w latach 60. i 70. wieku XVII była realizowana przez kamieniarzy pińczowskich oraz krakowskich muratorów.

Słowa kluczowe: kościół karmelitów trzewiczkowych na Piasku w Krakowie, architektura wczesnobarokowa, Giovanni Trevano

WPROWADZENIE

Nowożytna architektura kościoła karmelitów trzewickowych na Piasku, mimo swojego znaczenia historycznego oraz klasy artystycznej budziła umiarkowane zainteresowanie badaczy. Jako pierwszy na jej temat wypowiedział się Franciszek Klein, który dopatrywał się podobieństwa fasady świątyni do krakowskiego kościoła śś. Piotra i Pawła (Klein 1913, 116, 118). Władysław Włodarczyk na podstawie źródeł zakonnych omówił prace budowlane prowadzone w wieku XVII (Włodarczyk 1963, 151-162, 143, 145). Badań nad historią konwentu podjął się Bronisław Tomaszewski, bibliotekarz karmelitów na Piasku (Tomaszewski 1970). Jego nie wydane jak dotąd opracowanie miało wpływ dopiero na następne pokolenia badaczy. Propozycje Włodarczyka przyjął Adam Miłobędzki, który ponadto wskazał na podobieństwo korpusu świątyni do krakowskich kościołów jezuitów i karmelitów bosych (Miłobędzki 1980, 234, 236).

Janina Bieniarzówna przesunęła datowanie odbudowy kościoła i powtórzyła propozycje poprzedników co do genezy fasady (Bieniarzówna 1983, 28, 29-30). Z kolei Antoni Piotrowski przedatował powstanie kaplicy Matki Bożej Piaskowej i ustalił, że za jej budowę byli odpowiedzialni Giovanni Trevano i Sebastiano Sala. Wykluczył możliwość całkowitego zniszczenia kaplicy w okresie „potopu”, a także odnotował prace remontowe (Piotrowski 1983, 99-103, 108, 111, 128-132; Piotrowski 1984, 345-354).

Późniejsze ustalenia ograniczyły się do poszukiwań ogólnej genezy architektury klasztoru, kościoła i kaplicy. Michał Rożek dowodził, że klasztorna klatka schodowa naśladowała którąś z weneckich realizacji (Rożek 1990, 5-6), z kolei Mariusz Karpowicz uważał, że projektantem kaplicy maryjnej był syn Trevana, uznając jednocześnie tę budowlę za „niesłychanie prowincjonalną, prymitywną i zapóźnioną” (Karpowicz 1994, 52; Karpowicz 2013, 16). Według Adama Małkiewicza, fasada kościoła mogła być adaptacją schematu zastosowanego w świątyni krakowskiej jezuitów śś. Piotra i Pawła (Małkiewicz 2003, 57).

Nieco więcej miejsca poświęcono jak dotąd zabudowaniom klasztoru oraz dekoracji kościoła. Michał Kurzej wskazał pierwowzór klasztornej klatki schodowej, która miałaby naśladować podobną, wzniesioną w klasztorze benedyktynów przy kościele S. Giorgio Maggiore w Wenecji w latach 1643-1645 według projektu Baltazara Longheny. Związał powstanie jej dekoracji z działalnością Kazimierza Kujawskiego. Zaproponował także nowe datowanie sztukaterii zakrystii i skarbcza. Ponadto przyjął, że autorem figur umieszczonych w zamurowanych oknach fasady był Baltazar Fontana (Kurzej 2012a, 371, 382, 383, 443; Kurzej 2012b, 385).

Przeprowadzone prace konserwatorskie pozwoliły na wskazanie zakresu wykonanych prac w okresie nowożytnym. Na ich postawie Paweł Dettloff opracował dzieje i przemiany dekoracji elewacji furty konwentu i omówił najstarszą ikonografię klasztoru (Dettloff 2016, 45-52). Szymon Sufecki uzupełnił historię budowli oraz opublikował nieznaną dotąd plan z roku 1673, powstały przy okazji projekto-

wania niezrealizowanych ostatecznie fortyfikacji klasztoru (Sułecki 2014, 46, 47). W ostatnim czasie wskazano podobieństwo portalu zakrystii kościoła do portali wawelskich (Wardzyński 2015, 221).

1. PRACE BUDOWLANE W KLASZTORZE I KOŚCIELE KARMELITÓW TRZEWICZKOWYCH NA PIASKU W KRAKOWIE

Konwent karmelitów trzewickowych na Piasku, szczytający się tradycją powstania już w czasach Władysława Hermana, został tak naprawdę ufundowany przez Władysława Jagiełłę i jego żonę Jadwigę ok. r. 1395 (Hartleb 1946, 27; Trajdos 1983, 97-127; Ożóg 2000, 227-228; Wyrozumski 2011, 11-13). Zniszczony w trakcie najazdu arcyksięcia Maksymiliana Habsburga w roku 1587, został odbudowany w latach 1588-1600, dzięki dofinansowaniu Stefana Batorego i Anny Jagiellonki, a także innych darczyńców (Bieniarzówna 1983, 18). Wygląd ówczesnego założenia ilustrują dwa widoki Krakowa autorstwa Georga Brauna i Fransa Hogenberga z roku 1617 oraz Matthäusa Meriana z roku 1638 (Włodarczyk 1963, 145; Bieniarzówna 1983, 18, 19; Sułecki 2014, 77).

Wiadomo z *Księgi dochodów i wydatków*, że w latach 1637-1641 wzniesiono nową kaplicę Matki Bożej Piaskowej, która osłoniła namalowany na ścianie świątyni wizerunek maryjny. W roku 1640 wspomniano pracujących przy jej budowie architekta „Pana Dzianiego”, majstra murarskiego, którego imienia wówczas nie podano, oraz rzeźbiarza Sebastiana, odpowiadającego za wykonane dekoracje i za sprawdzenie ciosów kamiennych z Pińczowa (Piotrowski 1983, 99-103, 106; Piotrowski 1984, 350-351; Sułecki 2014, 46). Jak pisał o tamtej budowli w *Ogrodzie fiołkowym karmelitańskim* z roku 1673 Mikołaj Grodziński, „Kaplica zaś Panieńska Najjaśniejszej Królowej była świeżo wynalezionym kunsztem budowniczego przemysłu, wszytka z ciosanego kamienia dosyć wyśmienicie i mądrze zmurowana i wierzch miedzianymi blachami pięknie nakryty mając” (Bieniarzówna 1983, 21). Zakonnik Aleksander Kośliński odnotował, że wzniesiono wówczas „kaplicę z ciosanego kamienia na kształt marmurów z zewnątrz i wewnątrz, wzniesiono kopułę i boczne kapliczki” (Włodarczyk 1963, 141; Piotrowski 1983, 103). W latach 1643-1645 sąsiednią kaplicę Bractwa Szkaplerza murował majster Jarosz (Włodarczyk 1963, 143).

Według relacji Wespazjana Kochowskiego i Grodzińskiego, działania wojenne prowadzone w trakcie oblężenia Krakowa przez Szwedów w r. 1655 oraz odbijania miasta przez wojska polskie w r. 1657, spowodowały całkowite zniszczenie kościoła i klasztoru. Przeczą temu przeprowadzone badania konserwatorskie (Dettloff 2016, 46, 47). Już w roku 1657 odbyła się w klasztorze karmelitów sesja definitorów, w trakcie której stwierdzono uszkodzenia klasztoru niepozwalające na nocleg części zakonników (Sułecki 2014, 46). Na kapitule prowincjalnej odbytej we Lwowie 17 października 1659 roku przeor Serapion Knyper został upoważniony do zamówienia planów odbudowy u doświadczonych architektów. „Fabrykę” inaugurowano 7 lipca 1661, a w roku 1663 kapituła zaleciła przyspieszenie prac nad kamieniarką

Il.1. Widok na kaplicę Matki Bożej Piasekowej przy kościele karmelitów trzewickowych na Piasku w Krakowie. Fot. A. Stankiewicz.

(Bieniarzówna 1983, 28). Odbudowę mogły utrudnić i przedłużyć nie tylko mokradła i piasek, na których stał konwent, ale też epidemie z lat 1662, 1664 i 1677-1679 (Kracik 2012, 73, 79, 82, 83-90) oraz nasilający się kryzys monetarny (Niziołek 2015, 249-255). W roku 1671 wzmiankowano dzwonnice i organy w kaplicy Matki Bożej (Bieniarzówna 1983, 29). Plan ufortyfikowania klasztoru i kościoła z roku 1673 ukazuje zabudowania kompleksu ze zrealizowaną już monumentalną klatką schodową (Sułecki 2014, 47, il. 6, 46). W tym samym roku „do znacznego wzrostu wszytek Piasekowy kościół tak chwalebnie pośpieszył, iż nie tylko aż pod sklepienie w ścianach i murach chóru wielkiego został wywiedziony, ale i owszem w chórze małym już całe zasklepiony i dokonany w swej ozdobie stanął i pokrycie nad chórem wielkim jeszcze nie zasklepionym z mocnej i pięknej skorupy za boską i ludzi świętobliwych pomocą i za czułym przełożonego dozorem z pociechą wiernych otrzymał” (Bieniarzówna 1983, 29). Na ścianie prezbiterium umieszczono nieistniejącą obecnie inskrypcję o zakończeniu prac budowlanych w roku 1673 (Bieniarzówna 1983, 30)¹. W roku 1678 zwieńczono latarnię kaplicy figurką Matki Bożej, którą według projektu Kazimierza Kaliskiego wykonał Mikołaj Truszewicz. W latach 1659-1679 wspomniano przy odbudowie kaplicy Bractwa Szkaplerza murarza Bystrowskiego i kamieniarza Boypowskiego (Włodarczyk 1963, 141; Piotrowski 1983, 109; Kurzej 2012a, 143,

¹ „Mur, który gwałtowny Mars Szweda zamienił w ruinę w roku Pańskim 1656 Ten ponownie pobożność kształtnym okryła dachem w roku Pańskim 1673”.

149). Konsekracja świątyni w r. 1679 (Bieniarzówna 1983, 30) nie zakończyła prac. W roku 1680, w trakcie rewizji warsztatów majstra Franciszka Gabrielowicza, wykazano, że z jego polecenia na Piasku pracuje towarzysz Łukasz Wawerkiewicz (ANKr AD 478, 62). Wiadomo też, że w latach 1681-1682 uzupełniano kamienną dekorację kaplicy maryjnej (Piotrowski 1983, 109). W roku 1686 wciąż jeszcze realizowano prace przy klasztorze (ANKr AD 478, 150).

Około roku 1701 sztukator Baltazar Fontana wykonał płaskorzeźby w zamurowanych oknach fasady kościoła (Kurzej 2012a, 443), a w latach 1743-1744 wzniesiono Golgotę (Dettloff 2014, 100). W roku 1765 Franciszek Molitor ozdobił malowidłami podniebie kopuły (Włodarczyk 1963, 111), a w latach 1777-1779 powiększono kaplicę Bractwa Szkaplerza (Włodarczyk 1963, 143, 145).

W roku 1838 zawieszono na fasadzie świątyni epitafium ze zlikwidowanego kościoła karmelitów bosych śś. Michała i Józefa, a w latach 1851-1852 przeprowadzono generalny remont budowli. W trakcie prac w latach 1889 i 1898 odkuto na nowo na wzór starych portali w fasadzie (Dettloff 2016, 46-47). W latach 1928-1929 podwyższono o dwa piętra zachodnie skrzydło klasztoru, wymurowano także chór muzyczny w kościele. Prace konserwatorskie przeprowadzono w latach 50. i 90. wieku XX (Włodarczyk 1963, 134, 143, 145.), a także w ciągu ostatniej dekady.

2. KOŚCIÓŁ KARMELITÓW TRZEWICZKOWYCH I KAPLICA MATKI BOŻEJ NA PIASKU A WŁOSKA ARCHITEKTURA WIEKU XVI I XVII

Niewiele wiadomo na temat kościoła wzniesionego w końcu wieku XVI. Na widoku miasta Krakowa wydanym przez Georga Brauna i Fransa Hogenberga ukazano masywny korpus wzniesiony w układzie halowym z wieżą w południowo-zachodnim narożniku i niższym od niego prezbiterium. Natomiast efekt późniejszych prac ilustrują dwa XVII-wieczne widoki klasztoru i kościoła od strony zachodniej. Pierwszy z nich, zachowany w postaci odbitki i płytki miedziorytnicznej sygnowanej przez Basiliusa C., jest datowany na lata 1669-1681. Drugi z widoków wydano w Krakowie w *Hibernalia Carmelitanae Palladis* Stanisława Czachurskiego z r. 1696. Według Dettloffa, przedstawione na obu rycinach dwie wieże przy prezbiterium dokumentują ich powstanie po „potopie” lub nawet wcześniej (Dettloff i Dettloff 2009; Dettloff 2016, 49-50). W przypadku kościoła źródła zdają się potwierdzać prawdziwość obu przedstawień. W r. 1671 funkcjonowała już przynajmniej jedna dzwonnica (Włodarczyk 1963, 135)². Kaplicę Matki Bożej ukazano bez szczytów, ale za to z wielobocznym tamburem i trójkątnym naczółkiem, niewykluczone więc, że przedstawiono pierwotną budowlę sprzed zniszczeń wojennych. Wątpliwości mogą budzić ukazane aż trzy dziedzińce klasztorne na starszej rycinie.

Kaplica Matki Bożej na Piasku swoim trójprzęsłowym układem przestrzennym z wyróżnioną, kopułową partią centralną (il. 1) nawiązuje do kilku podobnych realizacji, spośród których warto wymienić kaplicę św. Katarzyny (ok. 1540)

² W inskrypcji na dzwonie podano rok 1671.

Il.2. Kaplica pw. Najświętszego Sakramentu przy dawnej kolegiacie w Łowiczu.
Fot. A. Stankiewicz.

przy kościele S. Nazaro w Mediolanie oraz mauzoleum rodziny Eggenbergów (ok. 1610) w Ehrenhausen (Woisetschläger 1974, 124-132). Podobny typ budowli pojawił się w niezrealizowanych projektach Ottaviana Mascarina na kaplicę w Capranica lub kościół parafialny we Frascati (Pistolesi 2015, 42-65) oraz u Vincenza Scamozziego w planach kaplicy i zakrystii przy prezbiterium katedry w Salzburgu z 1606 roku (Borys 2014, 14, 15). Niezwykły jak na polskie warunki układ przestrzenny krakowskiej budowli zainspirował projektanta kaplicy pw. Najświętszego Sakramentu, wzniesionej w latach 1641-1647 z fundacji prymasa Jana Lipskiego przy kolegiacie w Łowiczu (il. 2) (Gajewski 1986, 500; Czyż 2010, 105). Kolejną budowlą, która kopiowała układ przestrzenny kaplicy na Piasku, jest kaplica Matki Bożej Różańcowej przy klasztorze pofranciszkańskim w Nowym Sączu, powstała przed rokiem 1672 (Kurzej 2012a, 540).

Dekoracje oraz detal architektoniczny kaplicy maryjnej na Piasku wydają się pochodzić z drugiej połowy wieku XVII. Latarnia budowli (il. 3a) ma identyczną formę jak te wieńczące (il. 3b) kopuły kaplicy Liberiusza przy kościele pw. Bożego Ciała na Kazimierzu z lat 1660-1662 (Rostworowska 2003, 88, 91-92) oraz świątyni bernardynów na Stradomiu (il. 3c), ukończonej przed rokiem 1682 (Kurzej 2012a, 374). Ze względu na stan zachowania trudno wskazać twórcę czterech rzeźb wieńczących narożniki centralnej części kaplicy maryjnej, choć ich ogólny charakter

Il.3. Latarnie: a) kaplicy Matki Bożej Piaskowej, b) kaplicy Liberiusza przy kościele pw. Bożego Ciała na Kazimierzu w Krakowie, c) kopuły kościoła bernardynów na Stradomiu w Krakowie. Fot. A. Stankiewicz.

pozwala wiązać je z działalnością warsztatów pińczowskich. Charakterystyczne zakończenia szczytów w postaci delfinów są podobne do tych ze zwieńczenia portalu głównego kościoła na Piasku, co definitywnie wyklucza ich powstanie przed „potopem”. Motyw tego morskiego ssaka został wcześniej wykorzystany w bramce zdobiącej sadzawkę św. Stanisława na Skałce w Krakowie, wykonanej przez rzeźbiarza Jacka Naporskiego (Rewski 1954, 13; Dylewska 1982, 349; Heydel 1994, 23). W trakcie prac prowadzonych w latach ok. 1663-1671 lub 1680-1682 uzupełniono zapewne kamienną okładzinę elewacji kaplicy, ale zachowano wielkoporzadkową artykulację wnętrza, będącą dziełem Trevana. Charakterystyczny dla rzymskiej i lombardzkiej architektury przełomu wieku XVI i XVII naczółek przerwany niszą³, wieńczący obramienie centralnego okna w kaplicy na Piasku, został powtórzony przed r. 1680 w portalu głównym kościoła bernardynów na Stradomiu oraz ponad oknem drugiej kondygnacji fasady kościoła karmelitów bosych na Wesołej.

Jedyną pozostałością dekoracji kamieniarskiej świątyni na Piasku sprzed „potopu” jest wykonany w marmurze chęcińskim portal zakrystii, uszkodzony w górnej partii i uzupełniony prostym gzymsem wykonanym w marmurze dębnickim w 2. poł. XVII wieku (il. 4b). Motywy uszaków, wolut oraz zawieszonych chust w obramieniu są identyczne jak w przypadku portalu drugiego piętra zamku Lubomirskich w Nowym Wiśniczu (lata 1615-1621, il. 4a), (Szezynger 1994, 24; Wardzyński 2015, 220, 279, 280, 809). Identyczne obramienia pojawiły się wcześniej w komnatach Zamku Królewskiego na Wawelu, o czym świadczą zachowane przykłady z gabinetu w Kurzej Stopce, powstałe w trakcie prac prowadzonych przez Trevana w latach 1599-1603 (Wardzyński 2015, 221). Motywy te powtórzono też w portalu z epitafium Szymona Muttiego z datą 1634 prowadzącego do Kaplicy Włoskiej w klasztorze franciszkanów krakowskich, przerysowanego przez Giovanniego Battistę Gisleniego do jego tzw. drezdeńskiego szkicownika. Schemat kompozycji

³ Motyw taki zastosowano m.in. w portalu kościoła S. Maria in Traspontina w Rzymie (1591, proj. Ottaviano Mascarino) oraz kościele S. Giuseppe w Mediolanie (1607-1630, proj. Francesco Maria Richini).

a

b

c

d

Il.4. Portale: a) portal w zamku w Nowym Wiśniczu, b) portal zakrystii kościoła karmelitów trzewickowych na Piasku w Krakowie, c) kościoła S. Maria dei Monti w Rzymie, d) kościoła S. Girolamo degli Schiavoni w Rzymie. Fot. A. Stankiewicz.

i detalu obramowań wejść łączono z przedstawieniami małej architektury ze wzornika autorstwa Bernarda Radiego z r. 1619 (Betlej 2007, 171). Ze względu na ich jedynie ogólne podobieństwo i czas powstania, jest mało prawdopodobne, by wspomniany zbiór rycin był bezpośrednim źródłem inspiracji dla projektanta obramień z Wawelu, Kaplicy Włoskiej czy też Piasku i Nowego Wiśnicza. Wspomniane motywy odkuwane przez rzeźbiarzy pracujących pod kierunkiem Trevana na Wawelu miały według badaczy mieć genezę w twórczości Carla Maderny (Miłobędzki 1980, 115-117) lub architektów działających w Rzymie u schyłku wieku XVI (Kuczman 1994, 167; Małkiewicz 1996/1997, 106; Wardzyński 2015, 218, 220-221). Można jednak wskazać ich bardziej precyzyjną genezę.

Zestaw chust i konsol zastosował Giacomo della Porta w portalu zdobitym wejście na dziedziniec Sapienzy (po 1577) oraz w portalu głównym świątyni S. Maria dei Monti w Rzymie (lata 80. XVI wieku, il. 4c). Owe chusty powtórzył również w portalach bocznych fasady rzymskiego kościoła S. Luigi dei Francesi (przed 1589). Chusty wraz z konsolami pojawiły się też w obramieniu wejścia głównego do kościoła S. Girolamo degli Schiavoni (1587-1590, Martino Longhi mł., il. 4d).

3. ODBUDOWA KOŚCIOŁA KARMELITÓW TRZEWICZKOWYCH NA PIASKU W KRAKOWIE PO „POTOPIE” – INSPIRACJE I TWÓRCY

Swoj obecny wygląd świątynia karmelitów trzewickowych na Piasku zawdzięcza przede wszystkim przeprowadzonej w latach 1661-1686 odbudowie. Jak wspomniano wcześniej, zasięg odnowionej budowli wyznaczyły mury poprzedniego kościoła, co mogło mieć wpływ na powstanie wydłużonego, zamkniętego trójbocznie prezbiterium. Tego typu wykorzystanie relikwów średniowiecznej świątyni zakonnej zrealizowano w kościele benedyktynów w podkrakowskim Tyńcu z lat 1618-1622 (Małkiewicz 1994, XXV, XXVII), gdzie również dostawiono nawę z kaplicami bocznymi do wydłużonego prezbiterium. Być może rozwiązanie to w przypadku karmelitów trzewickowych było podyktowane niechęcią krakowskiego konwentu do nurtu reformy zakonu w prowincji polskiej zapoczątkowanej w Tour. Przeor Serapion Knyper odwoływał się w tej sprawie do papieża, ostatecznie krakowski konwent reformy nigdy nie przyjął (Sulecki 2014, 48). Jednocześnie skorzystanie z nowych, italianizujących rozwiązań nie wyróżniało świątyni na Piasku spośród innych trójnawowych bazylik karmelitów trzewickowych, choć można dostrzec pewną różnicę w podejściu do kształtowania ich partii chórowej. W kościele Wszystkich Świętych w Wilnie (ukończony w roku 1631, Bohdziewicz 1984, 356) zrealizowano dwuprzęsłowe, a w Lipiu pod Grójcem (na pewno ukończony w r. 1671, Liske 1876, 74-75), jednoprzęsłowe prezbiterium. Z kolei dwie dzwonnice ustawione przy prezbiterium kościoła na Piasku korespondują z podobnie usytuowanymi, znanymi ze świątyń karmelitów bosych przy nowicjacie w Krakowie (po 1635) i w Głębokim, z lat 1639-1654 (Brykowska 1991, 85-86, 106, 107).

Zastosowanie ciosu kamiennego w odbudowie kościoła na Piasku było wyraźnym nawiązaniem do świątyni jezuitów śś. Piotra i Pawła w Krakowie, co przeczy opiniom niektórych badaczy, dowodzących, że świątynia ta nie była w ogóle naśladowana przez krakowskich cechowych muratorów aż do czasu, gdy jej kopuła posłużyła jako pierwowzór dla kolegiaty uniwersyteckiej św. Anny (Krasny 2015, 205). Takich naśladownictw na terenie dawnego województwa krakowskiego było więcej, ale w tym miejscu warto przywołać choćby latarnię kaplicy Cudownego Obrazu przy kościele bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej (ok. 1658-1667), kopiującą latarnię świątyni śś. Piotra i Pawła (Szablowski 1933, 98). Pińczowscy kamieniarze współpracujący z krakowskimi muratorami przy wznoszeniu świątyni na Piasku specjalizowali się w budowie z ciosu kamiennego. Kościoły z tego materiału wzniesli między innymi w Mirowie pod Pińczowem (zapewne lata 20. XVII w.–po 1658), Małoszowie (przed 1648), Sokolinie (przed 1651) i Piotrkowicach (ok. 1677-1682) pod Jędrzejowem (Łoziński i Wolff 1966). Były to jednak realizacje nieporównywalnie mniejsze od krakowskiej. Wysokie koszty inwestycji oraz fakt adaptacji starych, zachowanych do znacznej wysokości średniowiecznych murów kościoła na Piasku sprawił, że artykulację jego prezbiterium wykonano w zaprawie.

Il.5. Fasada kościoła karmelitów trzewickowych na Piasku w Krakowie. Fot. A. Stankiewicz

Wygląd trójpolowej, dwukondygnacyjnej fasady świątyni na Piasku wydaje się być efektem syntezy zagranicznego projektu i rozwiązań znanych krakowskim budowniczym (il. 5). Powstało niewiele dwukondygnacyjnych, trójpolowych fasad z parami pilastrów. Wczesnymi przykładami takich kompozycji, różniącymi się od realizacji krakowskiej liczbą wejść, były katedra w Turynie (1491-1505), kościoły S. Maria in Loreto w Rzymie (po 1522), projektu Antonio da Sangallo mł. (Jobst 1992, 50-55) oraz S. Croce w Bosco Marengo z lat 1566-1572, projektu Martino Longhiego st. (Repishti 2006, 3, 4). Pomysły te stanowiły inspirację dla projektantów tej miary co Carlo Maderno i Flaminio Ponzio, czego przykładem są ich niezrealizowane plany budowy fasady kościoła S. Pietro w Bolonii (Lenza 2009, 73, 74). Pary pilastrów pojawiły się również w pierwszej kondygnacji fasady kościoła bernardynów we Lwowie, wzniesionego w latach 1602-1612 (Betlej 2012, 17-18).

Niezwykle harmonijna kompozycja fasady kościoła na Piasku, jej układ pilastrów i portali są najbardziej zbliżone do fasady sanktuarium Matki Bożej w Loreto z lat 1571-1587 (Grimaldi 1975, 16). Projektant poddał jednak w Krakowie redukcji pewne jej elementy, rezygnując z bogatej dekoracji i wnęk (il. 6). Wizerunki fasady z Loreto reprodukowano w formie samodzielnych rycin lub w wydawnictwach poświęconych włoskiej architekturze już w pierwszej połowie wieku XVII (Placentino 2012, 236-246). Mogły więc nie być obce karmelitom zaopatrującym swoją bibliotekę klasztorną w zagraniczne publikacje (Sułecki 2016, 35-36).

Il.6. Fasada sanktuarium Matki Bożej w Loreto. Fot. A. Stankiewicz

Chęć powtórzenia schematu z Loreto mogła wynikać, poza względami estetycznymi, z podobieństwa maryjnego wezwania sanktuarium. Zastosowane w pierwszej kondygnacji fasady belkowanie z tryglifami wydaje się być pomysłem miejscowym. Taki motyw pojawił się wcześniej w fasadzie krakowskiego kościoła św. Marcina (1637-1644), we wnętrzach świątyń benedyktynów w Tyńcu (1618-1622), św. Marka (ok. 1640) w Krakowie (Małkiewicz 1994, XXVIII), kościele karmelitów bosych w Czernej (po 1629), parafialnym w Spytkowicach z lat 1633-1643 (Miłobędzki 1980, 178, 184), nawie kościoła norbertanów w Hebdowie ukończonej w 1664 roku (Dettloff 2005, 137, 143), kaplicy św. Antoniego (1687) przy kościele bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej (Szablowski 1936, 100), a także w fasadach i elewacjach krakowskich kościołów wizytok (1687-1695) i nieistniejącego już św. Krzyża na Kleparzu (Rożek 1983, 114-115).

4. ZARYS SIECI ZALEŻNOŚCI. PRZEDSIĘBIORSTWO ARCHITEKTA GIOVANNIEGO TREVANO

Wieloletnie prace budowlane prowadzone na Piasku ilustrują świetnie funkcjonujący schemat organizacji przedsiębiorstw budowlanych działających w wieku XVII w Krakowie i częściowo na prowincji. W trakcie prac na Wawelu przy odbudowie spalonego skrzydła zamku królewskiego w latach 1599-1603 Trevano pełnił rolę nie tylko projektanta, ale przedsiębiorcy, odpowiedzialnego za działalność całego warsztatu budowlanego. Poza muratorami – Kasprem Arconim, Janem Barettem, Janem Petrinim, Andrzejem Gawronkiem czy Marcinem Litwinkowiczem, współpracował z warsztatem rzeźbiarskim Ambrożego Meazziogo (Tomkowicz 1912, 39, 40, 53-54, 55, 91, 130; Kuczman 1994, 165). Tę zależność potwierdza skarga, jaką wytoczył Trevanowi cech krakowskich muratorów, oskarżający go w r. 1620 o monopolizację rynku budowlanego w mieście i na prowincji, nadużywanie przywilejów królewskich, bezkarne korzystanie w inwestycjach prywatnych z kamienia przeznaczonego do zamówień króla oraz przyjmowanie partaczy, głównie włoskiego pochodzenia (Tomkowicz 1912, 131). Faktycznie, Trevano w przeciwieństwie do swoich współpracowników i podwładnych właściwie nigdy nie przyjmował na praktykę czeladników z cechu – znany jest tylko jeden taki przypadek z roku 1612 (ANKr AD 496, 58)⁴.

Ten model pracy, ale oczywiście, w znacznie mniejszej skali, został powtórzony przez Trevana na Piasku, gdzie współpracował z rzeźbiarzem Sebastiano Sałą oraz murem Jarozsem, wymienionym imiennie w rachunkach budowy kaplicy Bractwa Szkaplerza w latach 1643-1645. Wspomniany budowniczy był zapewne także majstrem, który pod kierunkiem Trevana budował wcześniej kaplicę maryjną (Piotrowski 1983, 101)⁵. Jedynym działającym w tym czasie w krakowskim cechu Jarozsem, był Hieronim Karbunat vel Carbonari (zm. 1669), który w r. 1633 przyjął prawa miejskie Krakowa. Jego świadkiem był, tak jak w przypadku Sali, Giovanni Trevano. W roku 1637 został majstrem, a w roku 1643, kiedy rozpoczynał pracę na Piasku, starszym w cechu (Tomkowicz 1912, 49). Pamiętając o strategii, jaką przyjmował Trevano, wynajmując podwykonawców lub otaczając się dużą liczbą współpracowników, należy przyjąć, że Hieronim był współwykonawcą prac na Piasku.

Z czasem Carbonari zorganizował własny warsztat, w którym rozpoczynali działalność m.in. Jan Zaor (od 1644), Stanisław Zaor (od 1650), a także wspomniany już Franciszek Gabrielowicz, znany badaczom z prac remontowych przy Collegium Maius (Estreicher 1968, 165). Gabrielowicz był czeladnikiem od roku 1658 (ANKr AD 496, 182v)⁶, a swój egzamin mistrzowski zdał w roku 1676. Jego majstersztyk ukazujący pałac, który stał się zresztą wzorem dla prac późniejszych

⁴ Był nim Adam Jastrzębek, być może krewny Andrzeja Jastrzębka, skądinąd znanego kamieniarza i budowniczego. Informacja ta w dokumencie została przekreślona.

⁵ W rachunkach z r. 1638 cytowanych przez Piotrowskiego wyplacono „temusz P. Dzianiemu i mularzowi mistrzowi aby jako najprędzej okołe kaplice zakręcili się i czeladzi przyczynili, we złocie 23 floreny”.

⁶ Wprowadzającymi do cechu byli towarzysze cechowi Szymon Świechowic oraz Stanisław Siarczyn.

muratorów zdających egzamin mistrzowski, datowany jak dotąd błędnie na ok. 1688 rok (Rewski 1954, 69), zachował się (ANKr AD 501, 41). Przy akcie przyjęcia do prawa miejskiego Krakowa w roku 1678 jednym z jego świadków, potwierdzającym pochodzenie ze Zwierzyńca, był snycerz (od 1659) i „kamiennik” (od 1667 roku) Marcin Bielawski, czynny w latach 1654-1689, odpowiedzialny m.in. za nadzór prac kamieniarskich we wnętrzu kaplicy Wazów przy krakowskiej katedrze (Wardzyński 2012, 338-339). Biorąc pod uwagę, że Gabrielowicz był samodzielnym mistrzem od roku 1676, a główne prace budowlane na Piasku realizowano kilka lat wcześniej, należałoby przyjąć, że był odpowiedzialny raczej za końcowy etap budowy. Wcześniejsze prace polegające na wzniesieniu kamiennych filarów kościoła i uzupełnieniu dekoracji kaplicy maryjnej wykonywali pińczowscy kamieniarze, być może wspomniany już Naporski czy enigmatyczni Boypowski i Bystrowski, ale trudno też wykluczyć ze względu na powiązania z Gabrielowiczem wspomnianego kamieniarza Bielawskiego. Mógł być on odpowiedzialny za wyposażenie zakrystii i fryzy kaplicy maryjnej wykonane w „dębniku”. Być może realizację odbudowy świątyni powierzono znanemu już zakonnikom Carbonariemu.

KONKLUZJA

Prace budowlane prowadzone u karmelitów trzewickich na krakowskim Piasku są nie tylko świetnym przykładem recepcji italianizujących rozwiązań formalnych przez krakowskich budowniczych cechowych. Ilustrują pomijany dotychczas w badaniach nad architekturą Krakowa system organizacji pracy muratorów. Przyjęty w początku wieku XVII przez Trevana schemat współpracy budowniczych z kamieniarzami najwyraźniej sprawdzał się długo jeszcze po zgonie królewskiego architekta. Współpraca różnych twórców w ramach dużych warsztatów po prostu opłacała się zarówno zleceniodawcom jak i wykonawcom. Wielkie warsztaty muratorskie z czasem zdominowały krakowski rynek budowlany wieku XVII i ostatecznie dokonały ekspansji na prowincję. Dalsze badania z pewnością pozwolą ustalić skalę i zakres tego zjawiska.

BIBLIOGRAFIA:

Źródła archiwalne i maszynopisy:

Archiwum Narodowe w Krakowie, Akta Dawne (dalej: ANKr AD), sygn. 501 –

Sztuki majsterskie kamieniarzy i murarzy.

ANKr AD 478 – *Acta Depositoria.*

ANKr AD 496 – *Regestrum pro inscribedis discipulis artificii muratorum et stamentiorum.*

Dettloff, Anna. 2014. *Golgota przy kościele OO. Karmelitów na Piasku w Krakowie p.w. Nawiedzenia NMP. Dokumentacja naukowo-historyczna*, mps. Kraków: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Krakowie (dalej: WUOZKr).

- Dettloff, Anna i Paweł Dettloff. 2009. *Kościół Karmelitów na Piasku w Krakowie p.w. Nawiedzenia NMP. Dokumentacja naukowo-historyczna, fasada i płn. elewacja wieżowa*, mps. Kraków: WUOZKr.
- Tomaszewski, Bronisław. 1970. *Dzieje klasztoru OO. Karmelitów „Na Piasku” w Krakowie*, mps. Archiwum Karmelitów Trzewickowych na Piasku.

Literatura:

- Betlej, Andrzej. 2007. Przykłady oddziaływania wzorów Giovanniego Battisty Montany i Bernardino Radiego w sztuce polskiej XVII i XVIII wieku. W: *Barok i barokizacja. Materiały sesji naukowej Oddziału Krakowskiego SHS, Kraków, 3-4 XII 2004*, red. Katarzyna Brzezina i Joanna Wolańska, 161-179. Kraków: Wydawnictwo Universitas.
- Betlej, Andrzej. 2012. Kościół p.w. św. Andrzeja Apostoła i klasztor OO. Bernardynów. W: *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. Jan K. Ostrowski, cz. 1: *Kościół i klasztory Lwowa z okresu przedrozbiorowego (2)*, t. 20, 13-70. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Bieniarzówna, Janina. 1983. Dzieje kultu Matki Bożej w kościele Karmelitów na Piasku w Krakowie. W: *Sanktuarium Maryjne w kościele OO. Karmelitów na Piasku w Krakowie. Dzieje kultu i kaplicy*, red. Janina Bieniarzówna i Andrzej Piotrowski, 7- 89. Kraków: Drukarnia Narodowa.
- Bohdziewicz, Piotr. 1984. Materiały do dziejów budowy kościoła karmelitów trzewickowych p.w. Wszystkich Świętych w Wilnie. *Biuletyn Historii Sztuki*, 46 (4), 355-370.
- Borys, Ann Marie. 2014. *Vincenzo Scamozzi and the choreography of early modern architecture*. Farnham: Ashgate.
- Brykowska, Maria. 1991. *Architektura karmelitów bosych w XVII-XVIII wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Czyż, Anna. 2010. *Łowicz. Kolegiata Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny*. Warszawa: Egros.
- Dettloff, Paweł. 2005. Barokowa architektura kościoła norbertańskiego w Hebdowie. W: *Praxis atque theoria. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Małkiewiczowi*, oprac. zbior., 135-153. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Text”.
- Dettloff, Paweł. 2016. O przedstawieniu fundacyjnym w klasztorze OO. Karmelitów na Piasku. *Rocznik Krakowski*, 82, 45-52.
- Dylewska, Anna. 1982. Kaplica Denhoffów p.w. św. Pawła I Pustelnika na Jasnej Górze (1644-1676). *Studia Claromontana*, 3, 343-364.
- Estreicher, Karol 1968. Collegium Maius. Dzieje gmachu. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 170, *Prace z historii sztuki*, 6, 1-306.
- Grimaldi, Floriano. 1957. *Loreto: Basilica, Santa Casa*. Bologna: Calderini.
- Gajewski, Jacek. 1986. *Sztuka w prymasowskim Łowiczu*. Warszawa: Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych im. Stanisława Herbsta.

- Hartleb, Kazimierz. 1946. „Dla pomnożenia chwały Bożej” Jagiełłowe i Jadwigi fundacje i darowizny na rzecz Kościoła w Koronie i Litwie. *Nasza Przeszłość*, 1, 5-41.
- Heydel, Maria. 1998. Naporski Jacek. W: *Słownik artystów polskich*, t. 6, red. Katarzyna Mikocka-Rachubowa, 23. Warszawa: IS PAN.
- Jobst, Christoph. 1992. *Die Planungen Antonios da Sangallo des Jüngereren für die Kirche S. Maria di Loreto in Rom*, s. 50-55. Worms: Wernersche Verlagsgesellschaft.
- Karpowicz, Mariusz 1994. *Matteo Castello architekt wczesnego baroku*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Karpowicz, Mariusz. 2013. *Artyści włosko-szwajcarscy w Polsce I połowy XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Klein, Franciszek. 1913. Barokowe kościoły Krakowa. *Rocznik Krakowski*, 15, 205-233.
- Kracik, Jan. 2012. *Staropolskie postawy wobec zarazy*. Kraków: Wydawnictwo Petrus.
- Krasny, Piotr. 2015. Sto lat samotności. Jezuicki kościół świętych Piotra i Pawła a architektura Krakowa i województwa krakowskiego w XVII wieku. W: *Dzieło sztuki w przestrzeni kulturowej. Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 12, red. Irena Rolska, 201-226. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Kuczman, Kazimierz. 1994. Przełom wawelski. W: *Sztuka XVII wieku w Polsce. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kraków, grudzień 1993*, 163-176. Kraków: Arx Regia.
- Kurzej, Michał. 2012a. *Siedemnastowieczne sztukaterie w Małopolsce*. Kraków: Dodo Editor.
- Kurzej, Michał. 2012b. Nie tylko Fontana. Innowacje w twórczości krakowskich artystów cechowych na przełomie XVII i XVIII wieku. W: *Tradycja i innowacja w sztuce nowożytnej. Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 11, red. Irena Rolska-Boruch i Krzysztof Gombin, 383-411. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Lenza, Gianluigi. 2009. Flaminio Ponzio. W: *Architetti e maestranze lombarde a Roma (1590-1667). Tensioni e nuovi esiti formativi*, red. Margherita Fratarcangeli i Gianluigi Lerza, 9-80. Pescara: Opus.
- Liske, Xawery. 1876. *Cudzoziemcy w Polsce*. Lwów: Drukarnia E. Winiarza.
- Łoziński, Jerzy i Barbara Wolff. 1966. *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 3: *Województwo kieleckie*. Warszawa: IS PAN.
- Małkiewicz, Adam. 1994. Nowożytna architektura Opactwa Benedyktyńskiego w Tyńcu. W: *Tyniec. Sztuka i kultura benedyktynów od wieku XI do XVIII. Katalog wystawy w Zamku Królewskim na Wawelu, październik-grudzień 1994, XV-XXXI*. Kraków: Opactwo Benedyktynów w Tyńcu.
- Małkiewicz, Adam. 1996/1997. Trevano czy Castello autorem ostatniej fazy budowy kościoła śś. Piotra i Pawła w Krakowie? *Folia historia Artium. Seria Nova*, 2-3, 91-108.

- Małkiewicz, Adam. 2003. Rzym a barokowa architektura Krakowa. *Rocznik Krakowski*, 69, 47-74.
- Niziołek, Paweł. 2015. Geneza kryzysu monetarnego w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII w. w opinii szlachty województwa krakowskiego. *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, 75, 239-262.
- Ożóg, Krzysztof. 2000. Klasztorna geografia średniowiecznego Krakowa. W: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. Marek Derwich i Anna Pobóg-Lenartowicz, 217-234. Wrocław: Pracownia Badań nad Dziejami Zakonów i Kongregacji Kościelnych „Larhcor”.
- Piotrowski, Antoni. 1983. Cudowna kaplica Matki Boskiej na Piasku. Dzieje, problematyka artystyczna i ideowa. W: Janina Bieniarzówna i Andrzej Piotrowski, *Sanktuarium Maryjne w kościele OO. Karmelitów na Piasku w Krakowie. Dzieje kultu i kaplicy*, 99-103. Kraków: Drukarnia Narodowa.
- Piotrowski, Antoni. 1984. Kaplica karmelitańska Matki Boskiej Piaskowej w Krakowie. Nieznane dzieło architekta królewskiego Jana Trevano. *Biuletyn Historii Sztuki*, 46 (4), 345-354.
- Pistolesi, Marco. 2015. Ottaviano Mascarino a Tivoli: la Chiesa di San Nicola. *Archistor*, 3, 41-65.
- Placentino, Paola. 2012. Gli Insignium Romae Templorum Prospectus. W: *Studio di architettura civile. Gli atlanti di architettura moderna e la diffusione dei modelli romani nell'Europa del Settecento*, red. Aloisio Antinori, 235-247. Roma: Quasar.
- Repishti, Francesco. 2006. Pio V, Nanni Lippi e la facciata di Santa Croce a Bosco Marengo. W: *Il tempo di Pio V, Pio V nel tempo: atti del convegno internazionale di studi, Bosco Marengo – Alessandria, 11-13 marzo 2004*, red. Fulvio Cervini, 165-192. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- Rewski, Zbigniew. 1954. *Majstersztyki krakowskiego cechu murarzy i kamieniarzy XVI-XIX wieku*. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich.
- Rostworowska, Barbara. 2003. Kaplica pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Marii Panny przy kościele Bożego Ciała w Krakowie. *Rocznik Krakowski*, 69, 85-101.
- Rożek, Michał. 1983. Nieistniejące kościoły Krakowa. *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*, 33, 97-101.
- Rożek, Michał. 1990. *Kościół OO. Karmelitów na Piasku w Krakowie*. Kraków: Prowinca OO. Karmelitów św. Józefa w Polsce.
- Sulecki, Szymon. 2014. *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*. Kraków 2014.
- Sulecki, Szymon. 2016. Proweniencja jako źródło informacji. O elicie karmelitów na Piasku. *Biuletyn Informacyjny Komisji Historycznej PAN Oddział w Katowicach*, 13, 33-37.
- Szablowski, Jerzy. 1933. Architektura Kalwarii Zebrzydowskiej. *Rocznik Krakowski*, 24, 1-118.

- Szlezzynger, Piotr. 1994. *Fundacje architektoniczne Stanisława Lubomirskiego, wojewody i starosty generalnego krakowskiego*. Kraków: Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki
- Tomkowicz, Stanisław. 1912. *Przyczynki do historii kultury Krakowa w pierwszej połowie XVII wieku*. Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej.
- Trajdos, Tadeusz. 1983. Fundacja klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie. *Nasza Przeszłość*, 60, 97-127.
- Wardzyński, Michał. 2012. Organizacja pracy i praktyka warsztatowa w kamieniołomach dębnickich od drugiej ćwierci XVII do początku XVIII wieku a „długie trwanie” form późnomanierystycznych i wczesnobarokowych”. W: *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 11: *Tradycja i innowacja w sztuce nowożytnej*, red. Irena Rolska i Krzysztof Gombin, 338-339. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Wardzyński, Michał. 2015. *Marmur i alabaster w rzeźbie i małej architekturze Rzeczypospolitej. Studium historyczno-materiałoznawcze przemian tradycji artystycznych od XVI do początku XVIII wieku*. Warszawa: Hereditas.
- Włodarczyk, Władysław. 1963. Kościół karmelitów na Piasku. *Rocznik Krakowski*, 36, 151-162.
- Woisetschläger, Kurt. 1974. *Der innerösterreichische Hofkünstler Giovanni Pietro de Pomis 1569 bis 1633*. Graz–Wien–Köln: Styria Verlag.
- Wyrozumski, Jerzy. 2011. Fundacja klasztoru OO. Karmelitów na Piasku. *Rocznik Krakowski*, 77, 9-14.